

STUDENTHUMOR VID DEN SVENSKA FRIHETSTIDENS BÖRJAN. JOHAN RISELLS NIDDIKT OM ÅMÅL

Lars Burman (Uppsala universitet)

Abstract

Johan Risell (1697–1724) är nästan okänd idag, men var på sin tid uppburen och betraktades som en diktare med "livskraft i känslorna" och "lycklig föreställnings- och avbildningsförmåga". Han avled kort efter det stora nordiska kriget. Hans diktning skingrades och mindre än tio dikter har varit kända. Föreliggande artikel ingår i ett arbete att återge honom en plats i den svenska litteraturhistorien.

"Staden Åmåls och des Inbyggares Beskrifning" är en av de dikter som varit kända, även om den inte trycktes förrän 1873. Studien visar att satiren spreds i manuskriptform till förväntansfulla läsare på 1700-talet. Eftersom den betraktades som en paskill, inte minst av innevånarna i Åmål, hölls den tillbaka från offentligheten. 1800-talets smakdomare menade att den brast i smak, och förmådde inte se dess kvaliteter.

I artikeln studeras Åmåldikten utifrån litterära, biografiska och sociologiska perspektiv. Diktens förhållande till genren "encomium urbis" studeras liksom relationen till den svenska stormaktstidens litterära stadshyllningar. Risell dog ung, och artikeln hävdar att dikten skall ses mot en bakgrund av tidig studentkultur. Risells dikt ges rik bakgrund eftersom artikelförfattaren kan utnyttja ett hittills okänt manuskript med mer än 50 nya dikter av Risell.

Nyckelord

Poesi, satir, studentkultur, 1700-tal, Johan Risell, Åmål.

Abstract

Johan Risell (1697–1724) is almost unknown today, but acknowledged in his time for his vivid imagination and ability to convey emotions. He died just after the Great Northern War. His works were scattered, and less than ten poems were known. The present article is a step in reclaiming Risell's place in Swedish literary history.

"Staden Åmåls och des Inbyggares Beskrifning" ("A depiction of the town Åmål and its inhabitants") is one of the poems which were known, though it was not printed until 1873. The article shows that the satire was circulated in manuscript to expectant readers during the 18th century. Since it was considered to be a disreputable pasquil, not least by the citizens of the little countryside town Åmål, it was held back from the public. The aesthetically refined literary critics of the early 19th century considered it to lack in taste, and were unable to see its qualities.

In the article the Åmål poem is studied from literary, biographical and sociological perspectives. Its relation to the genre "encomium urbis", and to the literary town praises of Sweden's "Era of Greatness", is described. Risell died young, and it is maintained that his satirical poem is to be understood against a backdrop of early student culture. Risell's poem is given a fuller context since the article's author can draw on a hitherto unknown manuscript containing more than 50 new poems by Risell.

Key words

Poetry, satire, student culture, 18th century, Johan Risell, Åmål.

Det är något med ungdom och små städer. Den som bor där vill bort och ägnar sig därför njutningsfullt åt att förakta det lilla och inkrökta. Lucas Moodyssons film *Fucking Åmål* (1998) skildrar några tonårsflickors vantrivsel i denna vackra lilla ort vid Väneren, och till cineasternas favoritcitrat hör ungdomarnas ”Varför måste vi bo i fucking jävla kuk-Åmål?” Men redan långt tidigare har Åmål pekats ut som allt obetydligt hemort på jorden. Uttrycket ”ändå något, sa fan, fick se Åmål” är belagt från 1846 då det självvironiskt förekom i *Åmåls Veckoblad* (Holm 1985, 371).¹ Biskop Tegnér var heller inte nådig i ett brev 1839: ”I en sådan usel bondby som Åmål, uslare om möjligt än sjelfvaste Vexiö, kan det omöjligen vara dyrt att lefva” (Tegnér 1969, 167). Men historien är äldre än så. År 1683 hamnade prästen Nils Högvall i domstol för att vid en måltid i Tösse prästgård ”schympherat borgmästare och råd samt stadsens invånare sägandes borgmästaren icke hava annat folk att vara borgmästare över än kältringar och horor” (Edestam 1973, 110).

Man kunde förakta Åmål även när karolinsk tid långsamt övergick till frihetstid. Som student författade Johan Risell (1697–1724) dikten ”Staden Åmåls och des Inbyggares Beskrifning”.² Det är möjligt att dikten är knuten till ett landskapsmöte på Värmlands nation i december 1722 eftersom den återfinns i samma manuskript som ”Beskrifning av en soldat”, en dikt som enligt nationsprotokollen livfullt höglästes vid detta stormöte (Burman 2013, 78–80). Kanske reciterades även Åmåldikten då, men i så fall har man undvikit att anteckna det. Även om kyrkoherdesonen Johan Risell kritiserar Åmåls allmänna ogudaktighet, dryckesvanor och brist på flit, så uppfattar jag nämligen dikten mer som njutningsfull satir än som uppmaning till dygd och bättring. Att dikten fortfarande på 1800-talet utmanade den goda smaken, och därför kan tänkas uttrycka provokativ humor, framgår av att Lorenzo Hammarsköld betraktade dikten som ”ett rätt och osmakligt prof på låga åsichter och inskränkt sinne” (Hammarsköld 1818, 218).³ Den trycktes första och så långt jag vet enda gången av Hanselli (1873, 478–480).

Risells Åmålsdikt torde vara en av de första småstadssatirerna i svensk litteraturhistoria. Genrens begynnelse brukar annars hänföras till 1700-talets slut och förknippas med ”sen upplysningskritik av det borgerliga samhället.” Eva Haettner Olafsson pekar ut Kellgren som pionjären (Haettner Olafsson 1985, 75). I 1800-talets satirer är det ofta brackigheten, förljugenheten och konservatismen som blir föremål för den spetsiga humorn. Helmer Lång påpekar dock att när 1890-talet ironiserar ”över småstaden, var det inte filistrarnas dumdryghet eller den officiella humbugen som stod i centrum. Det var bortkommenheten” (Lång 1961, 33). Den moderna småstadsskildringen får så småningom inte bara drag av smådumhet utan också av idyll och naivitet. Grönköping är fortfarande idag ett levande begrepp liksom Birger Sjöbergs Lilla

¹ Jfr. uttrycket ”En skam för mej men en heder för stan, sa han som gick vilse i Åmål” (Holm 1985, 371).

² Dikten återges efter ett 1700-talsmanuskript i min ägo, varifrån textunderlaget är hämtat i föreliggande uppsats. Åmåldikten återges i en bilaga nedan.

³ Hammarsköld följer i spåren på Isak Reinhold Blom som 1809 för sin del menade att dikten ”ej [är] fördelaktigare för Staden än för Autorn” (Blom 1827, 239). Viss upprättelse fick den ändå av Ewert Wrangel som i en not tar upp Risell och menar att Åmåldikten ”ger dock en rätt lefvande och delvis löjlig bild af en eländig småstad för 150 år sedan” (Wrangel 1888, 224).

Paris/Vänernsberg.⁴ När Risell trehundra år tidigare skrev om det närbelägna Åmål var perspektivet annorlunda. Liksom i senare satirer är udden riktad mot brackigheten och berättarperspektivet urbant och bohemisk. När Lilla Paris är en småborgerlig idyll är emellertid Risells Åmål ett avgrundshål av okunnighet, förfall och missbruk.

Jag skall återkomma till vad som (om man är lagd åt det hållet) kan vara roligt i Risells Åmåldikt. Inledningsvis räcker det att konstatera att staden är så eländig i seder, bildning, bygghet och allt att författaren i slutstrofen konstaterar att hans fjäderpenna ledsnar vid "ämnetz skröplighet". Författaren blir alldeles sjuk i magen av vämjelse, ett desto värre öde eftersom staden inte ens förmår sälja brännvin som duger mot illamående.

Johan Risell är närmast okänd idag, och vi vet ganska litet om honom. Han själv kom inte från Åmål, utan föddes i Nedre Ullerud, norr om Karlstad. Där var fadern Nils präst, och när Johan 1703 just fyllt sex år tillträdde fadern tjänsten som kyrkoherde i Edsleskog (Hesselskog), grannsocken till Åmål. En barnpsykolog skulle kanske lockas beskriva motviljan mot Åmål som en reaktion på Johans förflyttning till en ny miljö under en formativ ålder. Han ingick i en stor barnaskara och var yngst av de bröder som nådde vuxen ålder. Efter skolgång i Karlstad skrevs Johan Risell in vid Uppsala universitet 21 september 1717. Sju år senare avled han i en plötslig feber, just när han skulle tillträda posten som stadssekreterare i Köping. Han skaffade sig ingen examen i Uppsala, men istället ett rykte som god poet. I nationens matrikel står att han "var ovanligt quick och lärd, samt ansedd ibland de ypperste Svenske Poëter" (Ms UUB U 1500 b).

Mitt intresse för Risell gäller hans korta vuxentid som student. I Uppsala ingick han i nationssystemet och därmed i en avgränsad krets unga vuxna med gemensam härkomst och gemensamma nätverk. Han var förstas inskriven vid Värmlands nation vars upptagningsområde var Värmland och Dalsland. Den som inte var adlig var tvungen att vara inskriven vid en nation och något tjugotal unga män från Värmland vistades vid den här tiden i Uppsala. Man vårdade sin egen och gruppens heder och byggde en identitet som möjliga framtida makthavare i samhällets olika positioner. Nätverken i hembygden var viktiga. De flesta kände varandra från skolgången i Karlstad. Genom lärda mödor men också genom författarskap visade man sitt värde, och jag har i en studie visat hur författande av tillfällesdikter närmast hörde till en ambitiös students *habitus* (Burman 2020).⁵ Den vittra verksamheten var alltså viktig för karriären. Redan 1677 hade Värmlandsstudenten Nils von Hofsten framfört ett svenskspråkigt passionsepos inför landsmännen, och vi vet att olika typer av värtalighet idkades flitigt (Hofsten 2014).⁶ När någon lade fram en tryckt dissertation gratulerade normalt några av landsmännen med dikter. Bilden av livligt festande stormaktsstudenter är överdriven, men givetvis förekom studentumgänge och dryckeslag. Av nationsprotokollen de år Risell är student framgår att inspektör flera gånger varnar studenterna för att gå på krogen (Ms UUB U 1520 a). Det är uppenbart att den egna nationen var den primära umgängeskretsen, även om värdefulla vänskapsförbindelser också byggdes utanför det regionala nätverket. Av Risells dikter framgår att han hade kontakter både i Mälardalen och Dalarna.

⁴ Om småstadsparodins svenska historia se Haettner Olafsson (1985, 71–89). Jfr Peterson (1947) och Lång (1961).

⁵ Grundläggande vad gäller "vitter meritering" är Bennich-Björkman (1970).

⁶ Se också Burman (2013).

Jag tänker mig att det förekom en hel del skämtande bland studenterna, trots alla försök att värna vuxenhet och ansvarstagande genom identitetsbyggande. Medelåldern när man först kom till Uppsala var mellan arton och nitton år, men det fanns såväl studenter som inte hunnit bli tonåringar som nykläckta studenter i trettioårsåldern.⁷ En viktig del av studentkulturen gick ut på ömsesidigt stöd, såväl i nöd som i studier. I själva verket utgjorde nationerna en viktig del av själva utbildningssystemet. Kamratfostran kunde dock anta obehagliga former, till exempel vid de nollningar som genomfördes med nya studenter. Sederna mildrades gradvis men universitetsledningen kämpade en ojämn kamp mot en tradition som syftade till att hårdfört skapa gemenskap.

Källmaterialet är svagt, men man kan ana två olika bilder av Risell. Dels framstår han som en ganska vanlig student som försökte göra karriär genom studier, nätverk och litterär förmåga. Den andra bilden av Risell är som en bohemisk singer-songwriter, fattig och stoiskt förnöjd utan världslig framgång. Jag föreställer mig att frågan om vem som får och kan satirisera och driva gäck med tjyvsamhället är knutet till vem man uppfattas som. Alltså kommer jag kort att behandla Risells liv och eftermäle.

Risell disputerade inte och tycks inte heller velat eller kunnat sikta på en karriär i det eklestiastiska fältet. I detta hamnade annars hälften av de värmlänningar som skrev in sig.⁸ Kanske var hans latin för svagt, men det är också troligt att han siktade mot andra mål, där en examen inte var viktigt. Det var relativt vanligt att ligga ett eller flera år i Uppsala som en del i meriteringen. Klart är dock att Risell var verksam som informator. I Uppsala universitets matrikel antecknas han 12 september 1722 som informator till lille Georg, son till gamle prosten Ludvig Tolstadius i Kristinehamn som hade avlidit mer än ett år tidigare.⁹ Prosten var rik och hade goda kontakter i Stockholm, till och med i de högsta kretsarna. I sitt tredje gifte hade han äktat den adliga Elsa Catharina Soop, mor till Risells discipel. Man kan anta att det var ett informatorskap som öppnade en hel del dörrar, men visar också att Risell var betrodde och att lärdomen ändå räckte till för att ta hand om en tolvåring i Uppsala. Men jag känner inte till något Risell skrivit på latin.

Även om Risell inte gick den vanliga prästvågen följer han ett gängse studentmönster att demonstrera sin vittra förmåga. Tre tryckta tillfällesdikter av Risell är bevarade på Uppsala universitetsbibliotek.¹⁰ I de två bröllopsdikterna visar han prov på det gängse skämtandet kring brudlägret. Ytterligare några mindre dikter har varit kända, men som författare har han glömts, även om han ännu under 1700-talets andra hälft uppfattades

⁷ Här förutsätter jag att förhållandena var ungefär som före det stora nordiska kriget (Burman 2020, 37). Se vidare avsnittet ”Det sociala sammanhanget” i Lindberg (2022, 151–161).

⁸ Siffran gäller värmlänningar inskrivna 1660–1699 men förhållandena bör ha varit likartade några decennier senare (Burman 2020, 22).

⁹ En tryckt begravningskrift 6 juni 1721 över Ludvig Tolstadius är författad av Risell, men huvudsakligen i sonens namn. Den finns också i manuskript (Fryxell 2 a, 27 v f.) där Risell ges författarrätten till hela skriften över prostens. I samma manuskript återges också en dikt från 1721 skriven i Risells discipels namn på hans mammas årsdag 1 december (Ms Fryxell 2 a, 27 r.). Det framgår inte vilken familj det rör sig om, men jag misstänker att det rör sig om en dikt till Elsa Soop. Adelskontakter öppnade vägar.

¹⁰ Begravningsdikt över Ludvig Tolstadius 1721 och bröllopsdikter för Abraham Bergman och Maria Sophia Risell 1718 samt för Christopher Risell och Maria Kalsenia 1719.

som viktig. Han lyfts fram som betydelsefull i vår första svenska litteraturhistoria, Lidén-Fants *Historiola litteraria poetarum Svecanorum*.¹¹

I icke få passager [hos Risell] finner man en klar och tydlig tankegång, en mycket lycklig föreställnings- och avbildningsförmåga, en enastående livskraft i känslorna. Att han dessutom inte saknade satirisk ådra visar *Encomium Amaliae*. Det kan dock inte förnekas, att stora skönhetsfel här och där stör en mer förfinad läsare, ty dikterna är stundtals enkla och konstlösa. Men mycket bör också tillskrivas tiderna, då han levde, som saknade en mer utvecklad smak, mycket bör ursäktas med det ännu ej tillräckligt förfinade modersmålet och poetens unga ålder.¹² (Lidén 2023, 128 f)

När Hedvig Charlotta Nordenflycht ett par år tidigare bedömde de svenska poeterna i *Våra försök* III räknar hon Risell till de väsentliga.

Se en skald ej mycket känder,
Likväl af det ägta slag
Som af Sång-Gudinnors händer,
Lärde sina harpe-tag.
Kom *Risell*, din lön at taga
Af de friska lagrars blad;
Alt hvad vi uppå dig klaga,
Är, at du ej längre qvad. (Nordenflycht 1756, 148)

Risell lyckades aldrig få en plats i svensk litteraturhistoria eftersom mycket lite av det han skrev nådde de samlare som kunnat vårda hans rykte. Han trycktes inte och avskriften är rätt få. Nyligen har jag emellertid upptäckt en manuskriptsamling i den Fryxellska samlingen i Karlstad och jag känner nu till nästan tio gånger fler dikter av Risell än Lidén och Nordenflycht gjorde (Ms Fryxell 2 a-b).¹³ Här bekräftas bilden av Risell som en uttrycksfull och känslotark diktare, som hela tiden förmår underhålla. Han är drastisk och förtjust i överraskande bilder och formuleringar.

Kanske är det just i den litterära förmågan som den konkurrerande bilden av singer-songwritern Risell har sin rot. Många av de hittills okända dikterna uttrycker en slags ungdomlig frihetskänsla. I Karlstad-manuskriptet finns också en klagodikt över den döde Risell, skriven av sörmlänningen Johan Gustav Hallman (1701–1757), själv flitig poet och från 1737 kyrkoherde i Stockholm. Dikten hyllar känslösamt vännen ”Jean Risell” som vacker, dygdig och lärd. Men mer konkret blir Hallman när han beskriver glädjen att få höra Risell sjunga än ”en *Discant*, nu åter starkt en bas”. Hallman påstår att Risell

¹¹ Lidén (2023, 127–130). Ursprungligen i: *Historiola litteraria poetarum Svecanorum* (Lidén och Fant 1803). Verkets första fyra delar skrevs av Johan Hinric Lidén (1764–1772), medan Eric Fant utgav de följande tre på grundval av Lidéns samlingar.

¹² För det latinska originalet se Lidén och Fant (1803, 136). Det kan noteras att Hansellis introduktion till Risell huvudsakligen är hämtad från *Historiola*.

¹³ Fryxells omfattande samling skänktes 1794 till Karlstads stifts- och läroverksbibliotek och tillhör nu Stadsbiblioteket i Karlstad. Jag förbereder nu en utgåva av Risells dikter för Svenska Vitterhetssamfundet.

aldrig längtade till ”höga tiensters tyngd” utan att hela hans levnad ”war af idelt nöije full”. Hallman berättar i dikten att på frågan vad Risell egentligen ville med livet hade han svarat: ”At lefwa med min del i Gudi nögd och stilla | Det är iag önskar hälst det är iag endast will” (Ms Fryxell 2 a, 29 v.).

Hallman påstår också att Risell kring 1718 var på väg att värva sig till soldat, men att när Karl XII dog ”[s]tack du din wärja in och tog till book igien.” Om detta är sant skulle det kunna tyda på bristande framgångar i Uppsala och den världsliga karriären. Soldatvägen var ofta ett socialt misslyckande.¹⁴ Men att döma av Risells egna dikter handlade det snarare om ställa sig i ledet när ryssarna börjat bränna städer längs Upplandskusten och landet hotades av undergång.

Det stora nordiska kriget är den fond mot vilken man måste se Risell. Han är ambivalent i sina dikter, fascinerad och förskräckt. Hyllar Karl XII men ser också tydligt krigets lidande. När freden i Nystad skrevs under i augusti 1721 hade Risell levt i ett krigförande land sedan två års ålder.

Uppenbarligen laborerade Risell med bilden av sig själv. Dels är han den diktande bohemen i Lucidors tradition, dels den kungatrogne blivande ämbetsmannen. Han fick aldrig chansen att vandra färdigt någon av vägarna.

Risells författarskap glömdes snabbt, men två dikter behöll en viss ryktbarhet bland kännarna under 1700-talet och början av 1800-talet. Detta framgår av att de finns i flera avskrifter. Den ena är den redan nämnda ”Beskrifning af en Soldat” som faktiskt trycktes 1738. Jag har behandlat den i min studie av vältaligheten i tidens studentmiljöer (Burman, 2013, 78–80). Det är uppenbart att den verkligen slog an. I protokollet från stormötet framgår hur tagen publiken blev av Risells levande konstfärdighet och förmåga till eleganta variationer.¹⁵ Den andra dikten som varit känd bland samlarna är just satiren om Åmål. Det skall snart framgå att den också var känd men illa omtyckt av Åmålborna.

Ungdom brukar få ursäkta både skämtlygne och litterär frimodighet. Det är väl en öppen fråga hur mycket äldre gymnasie- och universitetsmiljöer kan pekats ut som en miljö där humor används som vitter resurs. När vi når 1800- och 1900-talets akademiska liv är dock drastisk studenthumor självklar. Ur studentteatern utvecklades spexet, och till och med i studentnationernas orationsövningar kan man spåra en vilja till drift (Burman 2013, 55 f. och passim). Just de nationer som på 1660-talet legaliserades i Uppsala var viktiga som litterära miljöer, men bör också ha gett utrymme för skämtsamhet. Kretsarna var relativt slutna och erbjöd därför frihetsgrader. Urban Hiärne och hans studentkamrater

¹⁴ För de som hade sociala förutsättningar att bli officerare rådde andra förhållanden, och jag avser inte heller fältpräster som ibland kunde dra nytta av sin tjänst utomlands.

¹⁵ ”*Proclamerade Hr Johan Risell en oration på svensk vers: föreställandes en tapper och modig soldats åtskilliga efwentyrer, hwilka så in som utom riket kunna förekomma: med hwilket han, såsom en Poët ägnar och anstår, med lifliget diktande, konstiga och nätta variationer omgick, och när en marche, action, belägring storm och skiutande, och annat dylikt föreföll, wijste han, sitt emne likmätigt, med dristiga figurer, den storm, den eld, den dris[t] och häftighet, och ett jag wet icke hwad, som uti en qwick Poëts ord och tankar wid sådane tilfälle plägar predominera, hwarföre ock reverendissimus inspector såsom sielf en [lyste?] madur i sådane och många andra snildarwärk, med de gamlas pladimus efter sluten sång Poëten bemötte, och begärte af denna hans Poësie en afskrift, såsom ibland andra hans rariteter at göma och förwara.*” (Ms UUB U 1520 a, 254 f.). Jag vill ju föreställa mig att mitt exemplar av manuskriptet till soldat- och Åmåldikten är just det exemplar som skrevs av för inspektor Celsius. Men jag har inga som helst bevis för detta.

spelade tragedin *Rosimunda* på 1660-talet, men Hiärne säger i sin självbiografi att han också roat sig med att skriva komedier, även om någon sådan inte är bevarad (Hiärne 1916, 148). Frispråkigheten i vissa av Hiärnes kärleksdikter tyder också på en ganska sluten manlig umgängesvärld. Det är mänskligt att underhålla sig i kamratkretsar, och för en språkligt tränad elit – som studenterna utgjorde – kan man tänka sig att inte bara litterära satirer och parodier, utan också dryckesvisor, historieberättande och vitsar uppskattades. När Urban Hiärne var student hade ännu inte nationerna stabiliserats. När Johan Risell en mansålder senare kom till Uppsala var de välfungerande och institutionaliserade. Den hypotes jag här vill framföra är att formaliserade studentmiljöer inte bara befördrar försök att bilda varandra utan också att underhålla.

En tidigare okänd dikt av Risell, nyligen publicerad av mig, kan illustrera författarens teknik. Det handlar om en skildring av en resa från Uppsala till Sala som pendlar mellan det realistiska och det burleska (Burman 2022, 10–15). Jag kan tänka mig att dikten roade hans studentkamrater. Han gör skämtsamma omskrivningar – hästen han hyr kallas kamel – och han förebådar senare tiders förakt för ”tunguser” genom att distansera sig till såväl bönder som giriga borgare (”skinnbrackor”). Nidporträttet av en svärande och ”utförskummad” kärring tänks nog vara underhållande, liksom det av en tysk herre som ansluter till sällskapet, super till och, när han lämnar kärringen, utbrister ”far wäl, min wackra mor, kys R–wa.” Repliken avslutar effektivt en strof och rimmar med ”töva”. Roligt skall det väl också vara med den ömma bak som Risell får av allt ridande. Ändå tror jag det som uppskattades allra mest är den uppenbara livfullheten, både i stil och uttryck. Den redan nämnde tysken dyker upp när berättaren är fast i lilla Säva utanför Uppsala:

Bäst iag i klämman låg, så kom en tysker herre,
Utaf arf-printsen hop, en braf *heroisk*er man,
Fast Käringen bitter war, så war doch thenna wärre,
På Swänsk och Tyska bäst har lärt *tornera* han,
wi hielptes bägge åt att dundra såsom bestar [...] ¹⁶

Men de kommer väl överens. Tysken tar fram sitt flaskfodral, och två flaskor ”kröpo åt”. ”God tår Hr *adjutant*” önskar tysken sin nya vän studenten.

I Karlstadmaterialet finns också dikter med ännu grövre manligt skämtande. I visan som börjar ”Til ett roligt bröllopsz lag” berättar jaget om hur han objuden går på bröllopfest, och efter att ha supit till hänglar i ett hörn med en kvinna han tycker är lockande bara för att drabbas av vämjelse och spy utanför dörren. Realismen blandas med misogyni, men jag kan tyvärr föreställa mig att dikten väckte anklag vid studentgillena (Ms Fryxell 2 a, 38 v.).

Men nu är det dags att närma sig Åmål.

Humorn i Åmaldikten står på två ben. För det första är det en parodi på genren *encomium urbis* – stadshyllningar – populär under senmedeltid och renässans. För det andra är dikten litterärt rätt lyckad med sin påtaglighet och livfullhet. Att den uppfattades

¹⁶ Citerat efter den kommande utgåvan av Risells *Samlade dikter*.

som en ganska iögonenfallande dikt framgår inte bara av att flera avskrifter sparats, utan också av en passus i ett brev till Johan Hinric Lidén, som på 1760-talet samlade material för sin svenska litteraturhistoria. Det är oklart vem som försett honom med en fyrsidig översikt över värmländsk litteratur – kanske en värmländsk skolman eller präst, eller möjligen någon sagesman vid Värmlands nation i Uppsala. Uppgiftslämnaren skriver:

Risells Encomium Amaliae har jag här i staden, fast den som länt det af mig är utrest. Såsom Åmåhls Borgerskap räknar det för pasquil, så skulle det icke stort fägna dem at få se det nämnt på något ställe. e.g. vid Rådhusets beskrifning heter det bland annat at ”Justicien tittar ut i fensterlösa gluggar och klagar at hon der så ganska illa mår.” (Ms UUB U 144)

Korrespondenten kan alltså citera dikten ur minnet, trots att hans exemplar är utlånat.

Åmåldikten omfattar i den version jag följer 76 alexandrinverser och inleds med en invokation av själva Dalsland. Landskapet inbjuds självt att med ”öpen Syn” beskåda bedrövligheterna. Berättaren understödjer med en beskrivning i fågelperspektiv från Galgberget – numera omdöpt till Kungsberget – som i dikten liknas vid Golgata. Även Vänern apostroferas, och diktaren frågar varför inte det smutsiga Åmål sköljdes bort redan vid grundläggningen. Risell medger att staden har förutsättningar – segelfart och gott fiske. Men han konstaterar bittert att Herren även ger de onda dagligt bröd. När jaget sedan ger sig ner i staden är det särskilt dyn och gytthan han begrundar. Torget är en pöl, och Risell undrar vad man skall med ett sådant när det enda som bjuds ut till försäljning är öl. Åmåls rådhus är bara ett skjul, men dess källare lockar många stackare till dryckenskap och skänker därmed staden god profit. Udden är riktad mot borgarna. Staden är illa byggd. Det mesta är förfallet. Sederna är dåliga. Handeln drivs med svordomar, och barnen lär sig svära till föräldrarnas förnöjelse. En liten berusad pojke skildras som förslagen hästhandlare, expert på sjukdomar som kvickdrag, spatt och hälta. En borgare som tjänar en slant gör genast av med pengarna på sprit: ”Ty hwad med synd blir tient, med synd blir mäst förwändt.” Risell driver hårt med kälkborgarna, även om begreppet ännu inte fanns, och Åmål blir en systerort till Kråkvinkel.

För att ytterligare tydliggöra Åmåldiktens ironier och humor behöver den placeras i traditionen av stadshyllningar. Risells litterära stil förtjänar också att ytterligare belysas.

Först om stadshyllningarna. Den romerska retorikern Quintilianus brukar utpekas som den första att ge instruktioner för genren. I *Institutio oratoria* III.vii.26–27 framhåller han att städer hyllas på samma sätt som stora män. Stadsgrundaren tar faderns plats, och ålder är viktigt. Stadens dygder och synder visar sig i invånarnas handlingar, men Quintilianus påpekar att det goda med själva platsen och dess försvarsverk gäller bara för städer. Han säger vidare att stadens offentliga byggnader kan prisas för sin storslagenhet, nytta och skönhet. Staden kan också hyllas för att den är naturskönt, trevligt och hälsosamt belägen. Den kan också hyllas för ädla handlingar som utförts.

Risell kan förstås ha studerat Quintilianus, men även om han inte gjort det så var han säkert väl bekant med genren. Det är slående hur just Åmåls undermåliga stadsstängsel, det patetiska rådhuset och den ohälsosamma leråkern blir exakta motbilder till

Quintilianus förslag på lämpliga moment att hylla. Den supiga ämbetsmannen och den fulla hästhandlargossen blir parodier på Åmålbarnas ädla handlingar.

Den svenska stormaktstidens viktigaste stadshyllning är förstås det magnifika planschverket *Suecia antiqua et hodierna*, där det som blev klart började säljas 1716. Bland bilderna finns ett hundratal på svenska städer. Att Risell sett verket är väl möjligt, och den idealiserade bilden av Åmål skulle sannolikt då ha gett en hembygdskritisk student anledning att reagera. Kanhända finns till och med en politisk udd i Åmåldikten. Kanske finns här ett inslag av kritik mot stormaktstidens självhyllningar. Den karolinska propagandan hade ju visat sig stå på lerfötter.

Till de viktigaste och skickligaste propagandamakarna hörde Risells äldre värmländska landsman Olof Hermelin (1658–1709?), som tillsammans med en annan värmlänning, Petrus Lagerlöf (1648–1699), var huvudförfattare till Suecians textdel. Statssekreteraren och kanslirådet Hermelin skrev emellertid också renodlade stadshyllningar. Bland dikterna i *Hecatopolis Suionum (Svenskarnas hundra städer)* ingår en latinsk hyllning av Åmål. Hermelins verk trycktes först 2010, och det är väl osäkert om Risell kände till dikterna. Hermelins beskrivning ger emellertid relief åt Risells dikt. Så här lyder Hermelins Åmållhyllning i Tore Wretös översättning.

Nu försvinner hos mig varje spår, du dansk, av din vildhet.
Branden den svåra är släckt. Staden ånyo byggs upp.
Konungen har av mig fått bevis på min trofasta kärlek;
ur min förödelse dock skönare framstår jag nu.
Om du nu blickar ut över en gång skövlade åkrar,
anar du härjningens spår där nya grödor ger vinst?
Tusende oxar i led strömmar ut genom stallens små portar.
Högt berömmes den mat som bjudes ut på mitt torg.¹⁷ (Hermelin 2010, 47)

Där Hermelin vill se rikedom, kungatrohet och smaklig spis utbjuden på torget, skildrar Risell några decennier senare fattigdom, sedeslöshet och torgrukor – torgkärringar – som inte ens kan erbjuda brännvin. För den som kunde genren stadshyllningar och var bekant med stormaktstidens hyperboliska propaganda blev säkert Risells parodi extra rolig. Genom att publiken förväntas bottna i genrens uttalade och outtalade regler blir den komiska effekten stark. Utan jämförelser i övrigt finns här samma burleska drag som Bellman använder: det som skall vara sublimt skildras som lågt och i bjärta färger (Johannesson 1977, 96–113).

Det kan räcka att exemplifiera med stadslovens krav på storslagenhet och heroism. Risell jämför direkt med Rom, alla hjältars marmordröm. När en stad borde vara väl stensatt översvämmas Åmål i stället av lera och dy. Risell drar till med att gytjtjan på stadens gator räcker för att hölja ett halvt hästkadaver. Byggenskapen är dålig. Det behövs bara tre grisar för att slå en bräsck i stadens stängsel. Inte heller utmärker sig befolkningen för heroism. Borgargardet skulle stå sig slätt mot en fientlig attack av tre grisar, även om det beväpnade sig med bardisaner. Det går att föreställa sig vad Risell tror om

¹⁷ Om verket se Hans Helanders inledning till utgåvan. Se vidare Lennersand (2012, 173–188).

stadsbefolkningens försvarsförmåga om danskarna ännu en gång skulle härja staden, såsom skedde under både Hannibalsfejden på 1640-talet och Gyldenlöwefejden trettio år senare. Den rätt nygrundade staden hade på Risells tid brunnit tre gånger.

Ändå tror jag att det är Risells livfulla stil som särskilt slog an. Som vi sett förundrades samtiden över styrkan i känslorna och variationerna i uttryckssätt. Jag-närvaron i Åmåldikten är stark. Ordet ”jag” förekommer nio gånger. Jaget intar från början en klarsynt *von oben*-position på stans galgberg och tillåts på slutet till och med känna sig spyfärdig. Genom personifikationer blir det hela livfullare: Rom, Justitia och Vätern uppträder som levande varelser, och Risells fjäderpenna (inte bara han själv) ledsnar åt ”ämnetz skröplighet”. Liknelser och bildspråk ger energi. Gatan är lika rak som en krypande orm och stadens hus liknas vid ugglebon. Bildspråket ger konkretion: den supige Åmålbom ”jagar gård och grund på lyckten genom strupan”. Ironierna duggar tätt. Både om Åmål i sin helhet och dess torg används ordet ”vacker” och stadsarkitekturen utmärks av ”konstigt” (konstfärdigt) utplacerade kåltäppor. Ord väljs för att väcka känslor: ful, oren, ruttan, flugor, svin. Skildringen av den kringridande gossen är påtagligt visuell, och Risell har verkligen en förmåga till levandegörande beskrivning. Sedan finns i stilen modet att röra sig mycket nära – eller bortom – gränsen för det lämpliga, ett mod att utmana *decorum* som ofta utmärker det underhållande och roliga. Risell rör sig som katten kring het gröt när han varnar Åmålborna att det kanske inte bara är ugglor som dväljs i Åmåls ruckel. Det kan finnas värre gäster i deras fula draknästen.¹⁸ Risell tänker på djävulen och hans anhang och gör ett stort nummer av hur Åmålborna svär vid den onda anden. Småbarnen roar papporna med sitt svärande och lär sig prata om Satan innan de kan stava till Gud.

Det är inte att undra på att Åmålborna vägrade ta dikten till sina hjärtan.

Det är lockande men fåfängt att spekulera i vad Risell skulle ha presterat om han fått leva längre. Rimligare är att begrunda varför han glömts. Många faktorer samverkar, varav flera redan är nämnda. Han verkade i den litterära skymningen före Dalin och nya litterära ideal. Han blev aldrig tryckt. Avskrifterna tycks ha varit få och mestadels skingrade, och de som förvaldade hans litterära arv ville eller vågade eller kunde aldrig samla sig att ge ut honom. Det redan nämnda, nyupptäckta manuskriptet med Riselldikter ger intryck av att vara tänkt som underlag till en utgåva. Det inleds med ett ”Proëmium eller förtal”, där Risell talar om samlingen som en ”bok” och lite självironiskt rättar in sig i ledet vid sidan av Lucidor, Dahlstierna och Runius (Ms Fryxell 2 a, 2 v.). Men allteftersom förlorar manuskriptet karaktären av slutmanus/sättningsförlaga och dikterna återges allt slarvigare. Man anar ett ambitiöst påbörjat men aldrig avslutat redigeringsarbete, från början kanske författarens eget, så småningom någon annans.

Men det kan ju också vara så att Risell var lite för rolig, målande och uttrycksfull för sitt eget bästa. Kanske tog han ut svängarna så rejält att han hamnade på fel sida av det publicerbara. Den redan citerade Lorenzo Hammarsköld tycker att Risells ”Beskrifning af en Soldat” har föga poetiskt värde, även om den har ett ”temmeligen rent språk” och någon gång en hyggligt turnerad, fast prosaisk tanke. Men som vi sett faller domen

¹⁸ Läsarens tankar går till bibliska formuleringar som ”then store draken, then gamle ormen, then ther heter diefwul och Satanas” (Upp. 12:9).

hårdhänt över den då fortfarande otryckta Åmåldikten. Hammarsköld upprörs över att Åmål satiriseras för att staden inte liknar ”Rom i pragt”. Någon humor ser Hammarsköld inte: ”de qvicka infällena [äro hvarken] många eller af det ägta slaget”. Rå och osmaklig är dikten, tycker Hammarsköld, och den speglar alltså författarens låga åsikter och inskränkta sinne (Hammarsköld 1818, 218).

Stackars Johan Risell.

Bibliografi

Otryckt

I författarens ägo. Manuskript: Johan Risells ”Staden Åmåls och des Inbyggares Beskrifning”.

I författarens ägo. Manuskript (accepterat) för planerad utgivning vintern 2023/2024: Johan Risell, *Samlade dikter, utgivna med inledning och kommentarer av Lars Burman*. Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet.

Stadsbiblioteket i Karlstad. Fryxellska samlingen i Karlstads stifts- och läroverksbibliotek. Fryxell 2 a. Fryxell 2 b.

Uppsala universitetsbibliotek. Handskriftssamlingen. U 144. U 1520 a. U 1500 b.

Tryckt

Bennich-Björkman, Bo. 1970. *Författaren i ämbetet: Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850*. Diss. Uppsala: Svenska bokförlaget.

[Blom, Isak Reinhold]. 1827. *Samlade skrifter*. Stockholm: Fr. B. Nestius (tr.).

Burman, Lars. 2013. *Vältaliga studenter: Studentnationerna i Uppsala som retoriska miljöer 1663–2010*. Uppsala: Uppsala universitet.

Burman, Lars. 2020. *Studentdikt för tillfället 1660–1699: Kvantitativa undersökningar av tryckta tillfällesdikter av Värmlandsstudenter vid Uppsala universitet*. Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala.

Burman, Lars. 2022. ”På resa mellan Uppsala och Dalarna”. *Ordgåvor till Back Petra [Söderlund]*, 10–15. Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet.

Edestam, Anders. 1973. *Karlstads Stifts Herdaminne från medeltiden till våra dagar*, del 5. Karlstad: Stiftshistoriska sällskapet.

Hammarsköld, L[orenzo]. 1818. *Svenska Vitterheten: Historiskt-Kritiska Anteckningar*, del I. Stockholm: Johan Imnelius (tr.).

Hanselli, Per (utg.). 1873. *Samlade Vitterhetsarbeten af svenska författare från Stjernhjelm till Dalin*, del XVI. Uppsala: P. Hanselli (tr.).

Haettner Olafsson, Eva. 1985. *Fridas visor och folkets visor. Om parodi hos Birger Sjöberg*. Diss. Lund. Stockholm: Svenskt visarkiv.

Hermelin, Olof. 2010. *Hecatompolis Suionum: Svenskarnas hundra städer*. Stockholm: Atlantis.

[Hiärne, Urban]. 1916. ”Urban Hjärnes självbiografi”. I *Äldre svenska biografier* [utg. av Henrik Schück]. Uppsala universitets årsskrift 1916. Program 4:2. Uppsala: Uppsala universitet.

Holm, Pelle. 1985. *Bevingade ord*, fjortonde omarbetade upplagan. Stockholm: Bonniers.

- Johannesson, Kurt. 1977. "Bellman och ceremonierna". I *Tio forskare om Bellman: Föredrag vid Vitterhetsakademiens symposium 15–17 september 1976*, redigerad av Horace Engdahl, 96–113. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Lennerstrand, Marie. 2012. "Olof Hermelin och de hundra svenska städerna". I *Från legofolk till stadfolk: Festskrift till Börje Harnesk*, redigerad av Erik Nydahl och Magnus Perlestam, 173–188. Härnösand: Mittuniversitetet.
- Lidén, Johan Hinric. 2023. *Historien om svenska poesin och svenska poeter. Historiola Litteraria Poëtarum Svecanorum, i översättning av Krister Östlund med inledning av Lars Burman*, redigerad av Lars Burman och Krister Östlund. Uppsala: Michaelisgillet.
- [Lidén, Johan Hinric]. 1803. *Historiola litteraria poëtarum Svecanorum*, del VI. Diss., preses Eric M. Fant, respondent Carl Ulrik Broocman. Uppsala: Uppsala universitet.
- Lindberg, Bo. 2022. *Disputation, dissertation, avhandling: Historien om en genre*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Lång, Helmer. 1961. "Grönköpings äldsta historia". *Svensk Litteraturtidskrift*, 24.
- [Nordenflycht, Hedvig Charlotta]. 1756. "De svenska poeter". I *Våra Försök*, del III, Stockholm: Lorentz Ludwig Grefing (tr.).
- Peterson, August. 1947. "Till Grönköpingsbegreppets förhistoria". *Svensk Litteraturtidskrift*, 10.
- Risell, Johan. 1718. "När man en dygdig Maka får [...]". Bröllopsskrift till Abraham Bergman och Maria Sophia Risell 2 januari 1718. Uppsala: J.H. Werner (tr.).
- Risell, Johan. 1719. "Då Notarien wid Wästeråhs Dom-Capitel [...]". Bröllopsskrift till Christopher Risell och Maria Kalsenia 17 december 1719. Uppsala: J.H. Werner (tr.).
- Risell Johan. 1721. "Bittra tårar [...]". Begravningskrift över Ludvig Tolstadius [6 juni] 1721. Stockholm: Joh. Laur. Horn (tr.).
- Tegnér, Esaias. 1969. *Brev: 1839–1840*. Del IX, redigerad av Nils Palmborg. Malmö: Allhems förlag.
- Wrangel, Ewert. 1888. *Det Carolinska tidevarfvets komiska diktning*. Diss. Lund: Lunds universitet.

Bilaga

Texten återges efter min kommande textkritiska utgåva. Bastext är där ett manuskript i utgivarens ägo, och texten har emenderats med läsningar från ett manuskript från Karlstads Stifts- och läroverksbiblioteks Handskriftssamling: "Sequens Oratio [...]"

Dikten finns också som handskrift i Fryxellska samlingen i Karlstad, Lidéns samling, UUB U 114 samt på KB M. 23:6. Den är tryckt hos Hanselli 1873.

De olika versionerna uppvisar textskillnader. I mitt ms finns till exempel fyra rader (r. 57–60) om svordomar som inte återfinns hos Hanselli. Verserna 61–64 och 65–68 kommer där dessutom i omvänd ordning. Det ser likadant ut i UUB U114, medan manuskriptet i Fryxellska samlingen motsvarar mitt manuskript vad gäller omfång och strofordning. Exemplet jag har i min ägo förefaller vara det som ligger närmast ursprungsavfattningen.

Staden Åmåls och des Inbyggares Beskrifning.

Upp, upp du feta Dahl, och see med öpen Syn
Hur skrinna Staden din i sielfwa fetman flyter
Ty hwad gör åkren feet, det här slätt intet tryter,
Hälst sielfwa grunden mäst består af bara dyn

Ja merndels alt omkring bewärd med fulan mur
At näplig grisar tre skull *Breche* derpå stöta,
Hälst Stadz*Milicen* skull' med *Barditzaner* möta,
Och wåga lif och blod mot slika skade diur

Doch sij et dödligt folk betänksamt däri giordt
At de förordnat til sin dödlig[he]tz betrachten 10
Ett *Golgatha* så högt, at wida Stan kan achten,
Fast slikt wälträffat råd hel ringa wärkan sport

Du sielfwer blanka wåg du *Wener* mer än wän,
Jag undrar hur du kan din blanka famn utläna
Til en så sölig ort, at sig der af betiena,
Och att när stan blef bygd, du strax eij skölden hän.

Neij den, som dagligt bröd dem ondom jemwäl gier,
Han och födzmedel satt uti rof foglars näste,
Här är et fiske, som är ett ibland de bäste,
Föruthan segelfart, och födekrokar fler. 20

Men jag för länge står på Galgebergetz topp,
Jag måst nu ner i Stan fast han mig än syns blöter
Nog seer jag, at min fot jag eij mot stennen stöter,
När gyttian höllja kan en halfwer häste kropp.

En täck och stilla flod jag ser doch tåga fram
Som en så oren ort med klara droppor skölljer,
Hwar öfwer hon hel tyst och sorse Wänärs bölljor
Beblandar med ett slikt ohälsamt Kööpstakram

Ett torg wid samma flod, som liknar mer än pöhl
Där swinen plägar ha sin bädd och blöta läga, 30
Än sådan platz där folk *Commerciën* öfwa pläga
Dock hwad behöfwes torg där endast säljas öhl

Du gamla stålta *Rom*, som så med Rådhus skröt,
Förlåt jag måste här mot wiljan rådhus nämna

Ett skiul, som bättre man, åt boskap måtte lämna,
Justitia fohr bort, ty [hon] det högt förtröt.

På Stadens wackra torg det hus til prydnad står,
Des ruttna väggar gie kring om så mörka skuggar,
Justicen kikar ut i fönsterlösa gluggar
Och klagar, at hon här så ganska illa mår 40

Ett rum dock under är, som tämlig håls wid macht
Med ny besmidder dörr, fast mächta trång och liten,
Ett nyttigt *Logement*, som främjar Stadz*Profiten*
Ty mången stackars man sitt rus der nederlagt.

Hwad skal jag säga mer om hela wackra stan,
Som konstigt späckad står med Kål och hampetäppor,
Här står ett rutit huus, där land till några skieppor,
Och som en krypand orm så rak är gateran.

Hwar annan koija står til nederfall på språng,
Kring torget syns mäst blindt förutan något fönster, 50
Ty borgarn tager här utaf sitt rådhuus mönster,
At flugor, sohl, och luft må ha sin fria gång.

I obetänkte Folk, som slika ugglebo
Besitten, Gifwe Gud, Ehr ingen wärre gäste,
Än ugglor här uthi Ehrt fula drakenäste,
Men fruchtan wärdt, en wärr I hysen än I tro.

Jag har än här eij hördt en enda mänskiomund
Den icke genast wist den onda andan mana,
Ja späda barnen ha insupit samme wahna,
Och nämna satan rent förn de Gud stafwa [kund] 60

Jgenom swordom drifz ju Eder Handel all,
Ty måste barnetz mund aldels Gudz lof förwandla,
Ju derfor at det kan til fadrens nöije handla.
Hur tro I då, at Gud Ehr näring främja skal

En poike, som ännu knapt lärdt sitt faderwår
Ell' nånsin lärdt, hwad a hwad b hwad c betyt[d]er,
Han fuller, som en gast, i märrebyte rider,
På qwickedrag, spatt, och skinck han mycket wäl förstår,

Hwad är för ämbetzman, som här en half ör tient
Den icke färdig är på stunden att upsupan, 70
Han jagar gård och grund på lyckten genom strupan,
Ty hwad med synd blir tient, med synd blir mäst förwändt

Min fiäder ledsnar nu wid ämnetz skröplighet,
Jag sielfwer wämjar och blir aldeles magesiuiker,
Hälst här i Staden fins ej heller torgeruker,
Som bränwijn sälja plä til magens torftighet.